

DOĞU CEPHESİ KOMUTANI KAZIM KARABEKİR VE ERMENİLER OTTOMAN EASTERN FRONTIER COMMANDER KAZIM KARABEKİR AND ARMENIANS

NEJLA GÜNAY*

ÖZ

Rusya, milli devlet kurmak isteyen Osmanlı Ermenilerini Birinci Dünya Savaşı'nda yanına çekti. Ermeniler Rus ordusuna gönüllü asker olarak katıldılar. Çeteler kurarak Müslümanlara ve Türklere karşı katliam yaptılar. Kazım Karabekir, Ermenilerin yurt dışında başlattıkları olumsuz propagandaya karşı onların Müslüman ahalie yaptıkları kıyımları gösteren fotoğraflar çekip raporlar hazırladı ve ilgili yerlere gönderdi. Bolşevik ihtilalinden sonra da Rusya'nın Ermenilere desteği devam etti. Bundan güç alan Ermeniler Türklere yönelik katliama giriştiler. Katliamdan kurtulanları göç etmeye zorlayarak Doğu Anadolu'nun nüfus yapısını değiştirmek istediler.

Birinci Kafkas Kolordusu Komutanı Kazım Karabekir, Müslümanların büyük kıyıma maruz kaldığı Erzincan, Bayburt ve Erzurum'u ele geçirip 1914 sınırlarına ulaştı. Brest Litovsk Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum'un da Türkiye'ye iade edilmesi benimsendi. Ancak Mondros Mütarekesi ile buralar yeniden elden çıktı. Milli Mücadele sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi, Kazım Karabekir'i Doğu harekâtı yapmak üzere görevlendirince Paşa buraları Ermenilerden geri aldı. Onları antlaşma yapmaya zorladı.

Bu çalışmada Kazım Karabekir'in Doğu Anadolu'da Ermenilerin Türklere yönelik kıyımına karşı mücadelesi ve bölgenin yeniden Türk hâkimiyetine geçmesindeki rolü araştırılacaktır. Kazım Karabekir'in askeri başarılarının ardından diplomatik hamleler yapmak suretiyle başarısını ebedileştirmesi ele alınacaktır. Çalışmada Devlet Arşivleri Askeri Tarih Belgeleri ile Kazım Karabekir Paşa tarafından yazılan eserler ana kaynaklar olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Doğu Harekâtı, Ermeniler, Gürcüler, Kazım Karabekir, Sarıkamış.

ABSTRACT

Russia pulled over Ottoman Armenians who wanted to create their own national state in the First World War. Armenians volunteered to Russian army. By forming gangs, they committed massacres against Turks and Muslims. Armenians were making propaganda abroad which negatively affected Turkish populace and to take measures, Kazım Karabekir took photographic evidences and prepared reports which showed the massacres they inflicted on the Turkish population and sent them to relevant places. After the Bolshevik revolution, Russia's support for Armenians continued. Armed with this, Armenians embarked massacre of Turks. Turks who survived the massacre were forced to emigrate. In this way, they aimed to change the population structure of Eastern Anatolia.

Before this, he appointed Colonel Kazım Karabekir as commander of the First Caucasus Corps. This corps captured Erzurum, Erzincan, and Bayburt where Muslims exposed massacre and reached the borders of 1914. With the treaty of Brest-Litovsk Kars, Ardahan, and Batumi were returned to Turkey. However, with Artismice of Mudros, these places were lost again. During the War of Independence Grand National Assembly of Turkey assigned Kazım Karabekir to manage Eastern operations. Pasha took these states back from Armenians and forced them to make a treaty.

In this study, Kazım Karabekir's role in the Armenian massacres against Turks in Eastern Anatolia and the Turkish re-occupation of the region will be investigated. The military and diplomatic success of Kazım Karabekir Pasha will be discussed. In this study, the Military History Documents of the State Archives and the works which are written by Kazım Karabekir Pasha will be used as the main sources.

Keywords: Armenians, Azerbaijan, Georgians, Kazım Karabekir, Sarıkamış, Turkish Eastern Front.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, ngunay@gazi.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5895-8359.

Extended Abstract

This study aims to examine the role of Kazım Karabekir Pasha, one of the staff officers of the Ottoman Empire who was involved in the last wars of the Ottoman Empire and delineating Turkey's eastern border and his struggle against Armenia. Also, the study investigates the massacre against Turks made by Armenians. Document analysis method is used in this study and documents which were obtained from The Presidential Archives were evaluated. Additionally, previous studies and memoirs from relevant individuals were used.

Kazım Karabekir after graduating from Military Academy as the top of class he served in various ranks in the army. He served in headquarters and on the front line. He started as Lieutenant Colonel and became colonel and then general in the First World War. He commanded various levels from Gallipoli to Iraq Front. He witnessed the Turkish striving to survive against hunger, poverty, and hardship. He rushed to the aid of everyone regardless of religious or ethnic differences wherever he served.

Armenians had decided to collaborate with the Russians before the First World War. Turkish and other Muslim villagers were faced with the attack of Armenian gangs. The Ottoman army suffered an unexpected defeat at Sarikamis against Russian troops. The Caucasian Russian Army began to advance in the region and the Turkish Army and Muslim population retreated to save their lives. The Russian Army has seized control of Erzurum, Rize, Trabzon, Bayburt, and Erzincan. Armenian militias turned this into a revenge movement in all the cities lost. Although Armenian Militias were abolished from the Russian army, they continued to support them with guns, ammunition, and money. This increased the rebellion of Armenians and led the way to massacres against Muslims in the region increase.

Armenians made propaganda that Armenians in Anatolia were being killed and forced to change their religion to Islam in Europe and the United States. Kazım Karabekir realized that to refute these allegations they had to use similar methods. He saw the massacre made to Turks by Armenians with his own eyes while he was the commander of the East Army. He was so deeply affected that he said " God do not make any other human see what I saw with my own eyes" and he documented the massacre by taking photographs and preparing reports. Kazım Karabekir Pasha had a translation of a Russian general work which included the massacre against Muslims and distributed it to relevant.

After Bolsheviks seized power in Russia they took significant steps to strengthen the Armenians who wanted to establish Greater Armenia. Armenian units replaced the Russian army which had retreated. Preparations for an Armenian state in Eastern Anatolia were being made. Armenians who had effort to ensure an Armenian majority In the region were returned to their homeland and resettled. Turks and Muslims were forced to migrate.

As the Armenian massacre against Turks became unbearable levels the Turkish army initiated an advance. Lost territories were recaptured. However, after the Armistice of Mudros Armenians started to oppress Muslims in Eastern Anatolia again. As a response, the National Struggle was started and during the Congress Of Erzurum " The homeland is an indivisible whole within national borders and can never be fragmented!" statement was made. Kazım Karabekir Pasha, became one of the main implementers of the decisions made at the Congress Of Erzurum. After working tirelessly to seize the national borders into the homeland he seized many places including Erzurum, Kars, Erzincan, and Gümri reclaimed them from Russians and Armenians. Pasha began to be known with the title of "Conqueror of the East".

Pasha is one of the leaders of great success in recapturing Sarikamis, Kars, Gumru, and Ardahan as the chairmen of Gumru and Kars treaties and served as a member of the first parliament representing Edirne. This achievement made by Kazım Pasha led to four divisions being transferred from the Eastern Front to the Western Front, allowing units to participate in the battle of Sakarya and the Great Offensive.

Documenting the massacres against Turks made by Armenians is one of the most important services made by Kazım Karabekir Pasha by taking photos and preparing reports. These reports reveal the true face of Armenians today. Similarly, he monitored the studies worldwide and made them translated into the language of time and ensured the use of evidences before the Great Powers. Otherwise, the victories achieved on the battlefield could have turned upside down on the diplomatic front. Pasha did not allow this by conducting counter-propaganda. He did not allow others to establish a state in the Turkish Homeland.

Kazım Karabekir protected orphaned children, earning the title of "Father Of Orphans"

Giriş

Birinci Dünya Savaşı öncesinde, Rusya Doğu Anadolu'yu ele geçirip buradan İskenderun Körfezi'ne ulaşma planları yaptı. Bunun için Osmanlı vatandaşı olan bazı Kürt aşiretleriyle Ermeni ayrılıkçılarla temas kurdu. Onları birbirine ve bağlı oldukları devlete karşı kıskırttı. Bunun sonucunda Osmanlı Ermenileri, Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslarla birlikte hareket etmeyi kararlaştırdılar. Dolayısıyla daha savaş başlamadan önce Doğu sınırında Ruslarla Osmanlı birlikleri arasında çatışmalar yaşandı. Ruslara işbirliği içerisinde oldukları Ermenilerle bazı Kürt aşiretleri yardım etmekteydi.¹ Ruslar, Ermenilerin oluşturduğu çeteler kurarak bunları Ekim 1914'ten itibaren Müslüman köylerine saldırttı. Rusya'nın amacı; Müslümanları imha edip canını kurtaranları Osmanlı topraklarına sürmek ve boşalan yerlere Hıristiyanları, özellikle de Kazakları yerleştirmektir.² Türk ve Müslüman köylüler, Ermeni çetelerinin saldırılarına daha savaş başlamadan önce maruz kalmıştı. Ermeni çeteler yaşlı, kadın, çocuk demeden katliam yapıp köylülerin mallarını ellerinden aldıktan sonra evlerini, ağıllarını ateşe vermekteydi.³

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla iki devlet karşı saflarda yer aldı. Osmanlı Harbiye Nazırı Enver Paşa, risk alarak Rus ordusunu bir taarruzla ezme planları yaptı. Osmanlı taarruzu 22 Aralık'ta başladığında Osmanlı III. Ordusu başlangıçta iyi bir ilerleme gösterdi. Bundan endişelenen Rus Çarı ordusunun moralini yükseltmek için Sarıkamış'a gelme ihtiyacı duydu. Hava durumunun aniden değişip kar fırtınası başlaması üzerinde kış teçhizatı bulunmayan on binlerce Osmanlı askeri zor durumda kaldı. Destek birliklerinin yetişmesiyle güçlenen Rus ordusu, karşı taarruza geçip Osmanlı ordusunu Sarıkamış'ta hezimete uğrattı. Osmanlı ordusu 1918'e ve Rus ordusunun çözülmesine kadar Kafkas cephesinde stratejik bir taarruza kalkışmadı.⁴

Rus Kafkas ordusu, Türk topraklarında ilerlemeye başlayınca Türk ordusuyla beraber bölgedeki Müslüman ahali de canını kurtarabilmek için geri çekilmeye başladı.⁵ Osmanlı ve Rus imparatorluklarının birbirine harp ilan etmesiyle yerel şiddet olayları bölgesel şiddet olaylarına dönüşüp topluluklar hedef alınmaya başlamıştı. General Vladimir Liyahov, Ocak 1915'te, Acara ve Gürcistan'ı ele geçirdikten sonra Kazaklara, yerli Müslümanları gördükleri yerde öldürme ve her cami ile köyü yakma emri verince Kafkasya'da Müslümanlara yönelik bir kıyım başladı. Müslüman esirler bile Ermeniler tarafından tüfek dipçikleriyle öldürüldüler.⁶ Rus Kafkas Ordusu, 1916 Ocak ve Şubat aylarında saldırıya geçip Erzurum'u ele geçirdi. Mart ayında Rize, Nisan'da Trabzon Rusların eline geçti. Trabzon limanı, Anadolu'nun ilkel yol ve demiryolu sistemini ikame ettiği için Osmanlı III. Ordusu'nun hayati ikmal merkeziydi. Artık bu avantaj Rus ordusuna geçiyor ve Ruslar Anadolu'nun derinliklerine asker sevk etme imkânı buluyordu. Ruslar, Temmuz'da Bayburt ve Erzincan'ı aldı.⁷

Kars ve Ardahan civarında yaşanan kıyımın diğer bölgelerde de yaşandığı, Artvin ve Çoruh vadisinin yangın yerine döndüğü kısa sürede ortaya çıktı. Rusların sınıra sürdükleri iki bin kadar Müslüman ahaliye karşı yaptıkları katliama iştirak eden Ermeni milisler bunu bir intikam hareketine çevirdikleri Erzurum, Bitlis ve Mamuretülaziz vilayetlerinden Dâhiliye Nezareti'ne gelen katliam haberleriyle dolu telgraflardan anlaşılmaktaydı.⁸ 1916 yılı başlarında kıyım Erzincan'da baş gösterdi. Kadın ve çocuklar da dâhil Müslüman ahali vahşice katledildi.⁹ Birinci Kafkas Ordusu Kumandanı Vekili Miralay Rüştü Bey, Erzincan'a bir heyet gönderip yaşananları tetkik ettirmek istedi.¹⁰ Baskına uğrayan köylerdeki Türkler benzer şeyler söylemekteydi. Buna göre; Ermeniler, Türk köylerine baskınlar yapmaya başlayınca, Müslümanlar, taşınabilir eşyalarını yanlarına alıp kaçmışlardı. Yollarda ise, Ermeni çeteleri ellerindekileri zorla alıp erkekleri öldürmüşlerdi. Türkler ne evlerinde ne de yollarda kendilerini savunabilmişlerdi; çünkü genç erkeklerin çoğu askere alınmıştı. Bitlis'te de

¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri (DH. EMN); 1/42, lef 3, 1332 L 15.

² Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*, çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, 382.

³ Metin Tekin, *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya*, 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006, 16, 20-21.

⁴ Michael A. Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*, çev. Yücel Aşkoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, 129.

⁵ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2013, 198.

⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi*, cilt I 1906-1918, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995, 50-51.

⁷ Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998, 198.

⁸ II. Kafkas Ordusu Kumandanı Mirliya Şevki Bey'in konuyla ilgili raporu için bkz. *Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH). 525-1024-2050-036-002.*

⁹ I. Kafkas Ordusundan Üçüncü Ordu Komutanlığı'na gönderilen raporun ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-001; ATASE. BDH. 525-1024-2050-036-001.

¹⁰ ATASE. BDH. 525-1024-2050-029-005.

Müslümanlar, Ermeni çeteleri tarafından yakalanıp sokak ortasında öldürülmüşlerdi.¹¹ Rus askerî yetkililer, Ermenilerin aşırı davranışlarını kısıtlama gereği duyarak İşgalleri altındaki yerlerde bütün bu toplumlara iyi ve eşit davranılması emrini verdi. Ermeniler Rus siyasetinin kendilerini, haklarından mahrum bıraktığını düşündüler.¹² Bunun sonucunda İngiltere ve Fransa'ya yaklaştılar.¹³ Rusya, Ermeni gönüllü alaylarını askeri faydalarının beklentilerin altında kalması sebebiyle Aralık ayında tamamen lağvetti.¹⁴ Ancak Doğu Anadolu'daki Ermeni çetelerine silah, cephane, para göndermeye devam etti. Bu, bölgede Müslümanlara yönelik kıyımın artmasına zemin hazırladı.¹⁵ Durum böyle olmasına rağmen Ermeniler propaganda yoluyla Osmanlı Devleti'ni suçlayan bir karalama kampanyası başlattı.¹⁶ Kazım Karabekir, Türk milletine karşı bir iftira silsilesi başlatıldığını tespit ettikten sonra bunun aynı yöntemlerle çürütülmesi gerektiğini fark ederek Ermenilerin yaptıkları kıyımı fotoğraflar çekmek suretiyle belgeledi. Kazım Karabekir'in Müslüman ahaliye yapılan kıyımı gözler önüne seren fotoğraflar ve hazırladığı raporlar, İsmet Bey başkanlığındaki komisyona gönderildi. Bu komisyon, ilgili fotoğraflarla Kazım Karabekir'in hazırladığı raporları genel bir rapor hâline getirerek neşretti. Karabekir Paşa, raporun Fransızcaya çevirisiyle fotoğrafların diğer devletler nezdinde Ermenilerin gerçek yüzünü göstermek bakımından kanıt olarak kullanılmasını istedi. Ancak raporun Fransızcaya tercüme edilmesi için ödenek ayrılamayacağını öğrendiğinde hayretler içinde kalıp masrafı kendi cebinden karşıladı. Daha sonra Mahmut Sadık Bey'in "Mühim hususlara ödenek verilmesinin elzem olacağı..." şeklindeki neşriyatı üzerine parası iade edildi. Bir taraftan da bildiklerini basına anlatıp etki yaratmaya çabaladı. Süleyman Nazif Bey'in isteği üzerine Ermenilerin kıyımı hakkında bir makale yazarak bu iftiranın üstesinden gelinebileceği konusunda kamuoyunu aydınlattı.¹⁷

Kâzım Karabekir Paşa, yabancılar tarafından yazılmış çalışmaların Ermenilerin iddialarını çürütmek bakımından ne kadar önemli olduğunu kavramıştı. Kazım Karabekir, 11 Ocak 1914'te atandığı Genelkurmay İstihbarat Şube Müdürlüğü sırasında Van ve Bitlis vilayetlerinde beş sene dolaşarak buraların istatistiğini çıkaran Rize Konsolosu, Rus Kurmay Generali J. Mayewski'nin "Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği" adlı eserini Rus masasını yöneten Binbaşı Sadık Bey'e tercüme ettirerek 1914'te bastırıp ilgili makamlara dağıttı.¹⁸

Kazım Karabekir'in Cephelerde Ermenilere Karşı Verdiği Mücadele

Kazım Karabekir'in Ermenilere Bakışı

Kazım Karabekir'in çocukluk anıları arasında Ermenilerle ilgili birçok anı vardır. Paşa bunlardan birini şöyle ifade etmiştir:

"Van Gölü cenubundan, Bitlis şimalinden, Muş'tan geçerek ve birçok defalar Murat Çayı'nı aşarak Harput'a gelmiştik. Mezreada oturuyorduk Buranın kışını ve 1890 ilkbaharının letafetini görmüştük. Bizi ara sıra civar köylere gezmeğe götürürlerdi. Bir defa Harput Kalesi'ni de gezdirmişlerdi... Şimdi Taşnak çeteleri kasıtların envainı yapıyorlardı. Talihim beni bugün onlarla muharebeye sevk ediyordu. Hâlbuki küçükken gerek Van'da ve gerekse Harput'ta Ermeni komşularımızla pek samimi idik. Van'da aşçımız çok hoş sohbetli bir Ermeni idi. Ermeni çocuklarından hayli arkadaşlarımız da vardı. Fakat şimdi düşmanlarımızla birleşen ordularımızı geriden vuran ve düşman saflarında bizimle çarpışan bu arkadaşlarla kim bilir ne kanlı muharebeler yapacaktık!"¹⁹

Erzincan, Erzurum, Kars ve Gümrü'nün Kurtuluşu

1917 yılının ilk aylarından itibaren Rusya'da baş gösteren sosyal ve ekonomik sıkıntılar hem iç düzeni hem de savaşın gidişini derinden etkilemeye başladı. Rusya'daki siyasi krizden faydalanan Bolşevikler 25 Ekim (7 Kasım)

¹¹ Van vilayetinden kaçıp Mamuretülaziz vilayetine sığınmış Müslüman mültecilerin bazılarının tanıklığı için bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 210-213.

¹² Mcmeekin, *I. Dünya Savaşı'nda*, 196.

¹³ Stanford J. Shaw, *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler-*, çev. Şadi Dinlenç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, 80-86.

¹⁴ Reynolds, *İmparatorlukların Çöküşü*, 162.

¹⁵ Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu -Ermeniler*, 120, 127.

¹⁶ Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, çev. Mehmet Sadık, İstanbul: 1330; Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, 133.

¹⁷ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım "1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalim"*, haz. Ömer Hakan Özalp, 2. Baskı, İstanbul: Truva, 2021, 13.

¹⁸ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, 99-100.

¹⁹ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, İstanbul: Koşkun Basımevi, 1939, 35.

1917'de Kerenski Hükümeti'ni devirdiler. İktidar Lenin'in liderliğini üstlendiği Komünist Parti'nin eline geçti.²⁰ Bolşevik iktidarının "ilhaksız ve tazminatsız" barış yapılmasına karar vermesi Osmanlı idarecileri arasında Rus işgalindeki Doğu vilayetlerini kurtarma umudu doğurdu. Çünkü Osmanlı Devleti adına görüşmeleri yürüten Berlin Askerî Ataşesi Zeki Paşa, ertesi gün Sovyet Heyetinden Kamanev ile yaptığı görüşmede, ilke olarak Sovyetlerin işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ettiklerini öğrenmişti.²¹ Osmanlı ve Rus heyetlerinin 18 Aralık'ta Erzincan'da ateşkes imzalamasıyla Kafkas Cephesi'nde üç yıldır devam eden savaş sona erdi.²² Zeki Paşa ile Kamanev arasında 16 Aralık'ta yapılan görüşmede Ruslar Doğu Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmekle beraber bunu, bölgeden daha önce göç eden Hristiyanların geri dönmesini şart koştular.²³ Bundan Lenin'in Bolşevik Rusya'sının, 18 Aralık 1917'de yapılan Erzincan mütarekesini zaman kazanmaya yönelik bir hamle olarak gördüğü, tahliye etmek zorunda kaldıkları bölgelerde Rus subaylarının denetimi altında Ermeni milis örgütlerinin teşkiline başlamalarından da Ermenileri himaye etmekten vazgeçmeyecekleri anlaşılıyordu.²⁴

Rusya'da Şubat İhtilali'nden sonra işbaşına gelen "Geçici Hükümet", 20 Mart(2 Nisan) 1917 Kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etmişti.²⁵ Bolşevik iktidarı, Kafkasya'dan ve Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu'daki topraklardan vazgeçme niyetinde değildi. Rusya, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet Hükümeti'ne bağlama amacıyla Ermeni kökenli Stephan Şaumyan'ın başkanlığında "Kafkasya Fevkalade Komiserliği" adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Komiserlik, Büyük Bolşevik Ermenistanı'nı kurmak amacıyla çalışmalara başladı.²⁶

Ruslar Ermenilerin Kafkasya'daki konumunu güçlendirecek adımlar attı. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin yerini genellikle Ermeni birlikleri almaya başladı. Lenin'in çevresindeki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri bölgeyi boşaltmadan önce Ermenilerin idareyi ele almaları için çalıştılar. Mahalli organlara Rus askerî makamları tarafından Ermeni memurlar atanıyordu. Böylece Doğu Anadolu'ya Türklerin hâkim olmasını engelleyeceklerini düşünüyorlardı. Bu suretle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasının hazırlıkları yapılmaktaydı.²⁷ Bu eylemler Rus yetkililerin bilgisi dâhilinde yapılmaktaydı. Güney Kafkasya'da otoritenin ortadan kalkması sonucunda Erivan'da yaşayan Türkler Ermeni çetelerinin saldırılarına karşı Rus yetkililerden yardım istemişti.²⁸ Ermeniler, "Genel Komutanı" Antranik²⁹ olan bir ordu kurarak Müslümanları bölgeden uzaklaştırıp on binlerce Ermeni'yi bölgeye naklettiler.³⁰

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra buradaki Rus silahlarından bir kısmı Ermenilerin eline geçmiş, Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü iyice artmıştı.³¹ Çünkü Bolşevik ihtilali olduğunda Rus askerler, izin almaya bile gerek görmeden dağılmış, diğer unsurlar serbest kalmıştı. Rus ordusunda yer alan her unsur farklı birlikler oluştururdu. Ermenilerin birliğini Rus zabıtlar idare etmekteydi. Bu boşlukta Taşnakların kıyımaya başlayıp Türkleri öldürdükleri haberleri karargâha çekilen telgraflardan anlaşılıyordu.³² Bunun üzerine Vehip Paşa, Rus yetkililerden katliamların durdurulmasını istedi.³³ Rus yetkililer Türklerin katledildiğini kabul ederek gerekli tedbir alınacağını bildirdi.

²⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 61; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 324-327.

²¹ Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979, 12-13.

²² Uygur Kocabaşoğlu&Murat Berge, *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*, İstanbul: İletişim, 2006, 124; Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara: 1997, 121-122.

²³ Kâmuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010, 1-2.

²⁴ ATASE. BDH, Kl. 2481, D. 405, F. 3. Ayrıca bkz. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, 220-222.

²⁵ Bu Kararnamenin ilan edilmesinden sonra Rusya'da yaşayan Müslümanlar, kendi gelecekleriyle ilgili çeşitli kararlar almak üzere mahalli toplantılar düzenlemişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999, 246-266.

²⁶ Nurcan Yavuz, "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu" , *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), 389-390.

²⁷ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001, 9.

²⁸ *Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*, haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015, 302-303.

²⁹ Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul: Pêrî Yayınları, 2003, 225.

³⁰ Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik insanlık dışı muameleleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1. Ayrıca krş. Nurcan Yavuz, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:17 (1996), 84.

³¹ Erzincan çevresinde silahlı Ermeni çetelerinin arttığı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001.

³² Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 68-71, 77-78.

³³ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44.

Fakat verilen sözlerin hiç biri Ermenileri durdurmaya yetmedi.³⁴ Buna siyasi girişimlerden sonuç alınamaması ve Bolşeviklerin barışa yanaşmaması da eklenince Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi.³⁵

Enver Paşa, Rus işgali altındaki bölgenin ancak askerî kuvvetle kurtarılacağına karar vererek bölgeye yetkin subaylar gönderdi. Bu subaylardan biri olan Kazım Karabekir, 31 Aralık 1917 tarihinde Üçüncü Ordu'ya bağlı Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı tayin edildi.³⁶ Kazım Karabekir, Silvan'da başlayan yolculuk süresince güzergâh üzerindeki yerleşim yerlerini inceleme fırsatı buldu. 29 Ocak 1918'de Refahiye'ye geldiğinde gördüğü manzara karşısında dehşete düşen Albay Kazım Bey, Ermenilerin Müslüman halka kıyımının özellikle son on gündür arttığını, 650 Müslüman erkeğin yol yapımı bahanesiyle bilinmeyen yerlere götürüldüğünü ve kadınlarla çocukların saldırıya uğradığını öğrendi. Refahiye'den sonra Suşehri'ne geçen Kazım Karabekir, burada Üçüncü Ordu Komutanı Vehip Paşa ile görüştüğünde ona, ordunun ve bölge ahalsinin durumunun çok kötü olduğunu anlatmıştır.³⁷

Enver Paşa, Brest-Litovsk görüşmelerinin kesintiye uğramasından yararlanarak Şubat başında III. ve II. Ordu'ya harekât emri verdi.³⁸ 5 Şubat'ta Kelkit'in işgaliyle başlatılan harekât, 12 Şubat'ta cephenin genelini kapsayacak şekilde genişletildi.³⁹ Rus Kafkas Cephesi Başkomutanı General Lebedinski, 14 Şubat'ta Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta katliamlara ilişkin haberlerin abartılı olduğunu ileri sürerek, harekâtın durdurulmasını istedi. Ayrıca harekâtın devamı halinde Türklerin durumunun iyice kötüleşeceği tehdidinde bulundu.⁴⁰ Harekât, tehditlere rağmen kararlılıkla sürdürüldü. III. Orduya bağlı, I'inci ve II'nci Kafkas Kolorduları tarafından yapılan askerî harekât neticesinde Kazım Karabekir 13 Şubat 1918'de Erzincan'a ulaştığında burada da Ermenilerin Müslüman halka yönelik kıyımını gördü.⁴¹ Miralay Kazım Bey'den sonra Erzincan'a gelen Vehip Paşa halka hitaben bir konuşma yaparak "*Sizi kurtaran Kazım Karabekir adını evlad u ahfainıza unutturmayınız!*" demek suretiyle yüce gönüllü komutanını taltif etmiştir. Ermenilerden ele geçirilen silahlar arasında dört sahra topu, iki cebel topu ve iki makineli tüfek de bulunmaktaydı.⁴² Kazım Karabekir, Ermenilerin cılız direnişlerini kısa sürede kırarak 20 Şubat'ta Bayburt, 22 Şubat'ta Tercan (Mamahatun) ve 24 Şubat'ta Trabzon'u işgalden kurtardı. Yeni hedef zayıf Ermeni kuvvetleri tarafından tutulan Erzurum'du.⁴³

23 Şubat 1918'de Enver Paşa Kazım Karabekir'e Kafkas teşkilatının başında bulunmasını teklif edince⁴⁴ Karabekir, Kafkasya'nın yolu Erzurum'dan geçer diyerek Erzurum'a doğru yola çıktı.⁴⁵ Karabekir, 28 Şubat 1918'de Vehip Paşa'ya Erzurum'a taarruz edeceğini söyleyerek II. Kolordu Süvari Alayı'nın emrine verilmesini istedi. Paşanın muvafakatini aldıktan sonra 28 Şubat'ta Karayusuftaki Ermeni müfrezesine baskın yaparak 1 Mart 1918'de Karabiyik'i ele geçirdi. Kazım Karabekir, 6 Mart 1918'de Mamahatun'a ulaştığında Türklerin öldürüldükten sonra bir çukura doldurulduğunu gördü. Sadece bir ev halkının kaçarak canını kurtardığını duyduğunda çok müteessir oldu. Aynı gün Tikrit'e giren Ermeniler 200 piyade, 60 atlı, iki makineli ve iki top ile Tevrücük-Evreni hattına taarruz etmiş, ancak geri püskürtülmüştür.⁴⁶

Ermeniler, Tazegül köyündeki 180 hanenin 100'ünü yakmış, 30 kadar kadın, çocuk, ihtiyarı şehit etmişlerdi. Kazım Karabekir, Tazegülden sonra geçtiği Alaca Köyü için "*En müthiş mezalim burada yapılmıştır. Birçok kadın ve çocuk süngülenip yakılmıştır.*" ifadesini kullanmaktadır.⁴⁷ Türk Ordusunun 11 Mart'ta başlayan taarruzu sonucunda Erzurum 12 Mart'ta ele geçirildi. Böylece 12 Şubat'ta Doğu Vilayetlerinin kurtarılması amacıyla

³⁴ Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı katliamlarla ilgili belgelerin bir kısmı için bkz. *Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi*, cilt I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

³⁵ Enver Paşa'nın bu husustaki tespitleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-15a.

³⁶ Üçüncü Ordu Komutanı Ferik Vehip Paşa'nın 31 Kanunuevvel 1333 tarihli telgrafi için bkz. Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 11; Ayrıca bkz. Hasan Baran, *Kazım Karabekir Yetimler Babası*, İstanbul: Sözcü Kitabevi, 2022, 48.

³⁷ Kâzım Karabekir, *Günlükler (1906-1948)*, çeviriyazı: Budak Kayabek, Hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul: YKY, 2009, 486.

³⁸ Kazım Karabekir, *Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum 1990, 55.

³⁹ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002.

⁴⁰ Selçuk Ural, *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*, İstanbul: IQ Yayınları, 2008, 104.

⁴¹ Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 95.

⁴² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 489-490.

⁴³ Türk ordusunun Erzurum ve Hasankale dolaylarındaki ileri harekâtının ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

⁴⁴ Harbiye Nezareti'nden 23/2/1334'te Başkumandan Vekili Enver imzasıyla çekilen ilgili telgraf için bkz. Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 138-139.

⁴⁵ Baran, *Kazım Karabekir*, 55.

⁴⁶ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 490-492; Kâzım Karabekir, *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*, 150, 170.

⁴⁷ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 82.

başlatılan harekât sonucunda 14 Mart 1918 tarihinde 1914 sınırlarına ulaşıldı.⁴⁸ Ermenilerin komutanı Antranik, Erzurum'un düşmesinden sonra görevinden istifa etti.⁴⁹ Ancak milis üniforması giymek suretiyle Türk ordusuna karşı mücadeleye devam etti. Kırk yıldır Rus hâkimiyetinde olan Kars'ın Osmanlı ordusunun eline geçişini seyretmek zorunda kalacaktır.⁵⁰ Öte yandan mukavemet eden Ermenilerin altı bin civarında olduğu ve onlara Rus subayların komuta ettiği görülmüştür. 38 kişiden oluşan bu Rus subaylar esir alınarak 20'si Erzincan'a gönderilmiştir. Hasankale'de de Ermenilerin Müslümanlara kıyımının dehşet verici boyutlarda olduğu görülmüştür. Ermenilerin, Erzurum'da 15 günde 27 mahallede 1616 Türk'ü şehit ettikleri, daha sonra iki mahallede kıyama uğrayan 92 Türk ile birlikte toplam 1708 şehit tespit edilirken Ermenilerin 500 kayıp verdikleri anlaşılmaktadır.⁵¹ Miralay Kazım Karabekir, farklı yerlerde meydana gelen Müslümanlara yönelik kıyımı, fotoğraflar çekmek suretiyle belgeledi. Daha sonra 55 fotoğrafı Sertabip Muavini Yüzbaşı Fahri Bey'le Üçüncü Ordu Komutanlığı'na göndermiştir.⁵²

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918'de Türk Ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmış ve 1914 sınırlarına ulaşmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmesi gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ruslar çekildikçe onların yerini Ermeniler ve Gürcüler almaktaydı. Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgal altında tutuyorlardı.⁵³ Osmanlı Devleti, Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin teşkil ettiği Maverayı Kafkas Hükümeti'nden buraları boşaltmasını istedi. Ancak Maverayı Kafkas Hükümeti, bu talebi reddetti Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildirdi. Bunun üzerine Osmanlı Devleti, tarafları Trabzon'a davet etti.⁵⁴ Rusya'nın izlediği politikadan Brest-Litovsk Antlaşması'nı mecburen kabul edip imzaladığı, Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kabul etmek gibi bir niyeti olmadığı, Bakü petrolerinden vazgeçmeyi de hiç düşünmediği, bir bahaneyle bu anlaşmayı feshetme yoluna gideceği anlaşılmaktaydı.⁵⁵ Trabzon Konferansı 14 Mart'ta başlayıp 14 Nisan'da bitti. Kafkas Heyeti'nin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayacağını belirtmesi görüşmeleri daha başından çıkmaza soktu. Bu tavır karşısında barışın mümkün olamayacağını gören Osmanlı Heyeti III. Ordu'nun Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'ye girmesine kadar görüşmeleri olurluna bıraktı.⁵⁶

Kars, Ardahan ve Batum'un Kurtarılması

Kazım Karabekir komutasındaki Türk birlikleri 27 Mart'ta Artvin'i vukuatsız bir şekilde ele geçirirken Kars'ın 28 köyünde Müslümanlara yapılan kıyım haberleriyle sarsıldı. Bunun üzerine Kazım Karabekir doğrudan Enver Paşa'ya müracaat ederek Kafkasya harekâtı için izin istedi.⁵⁷ Kars Kalesi ve şehri çok iyi tahkim edilmişti. Ermeniler, Türk kuvvetlerini şehrin batı-güneybatı istikametinden beklediklerinden Paşa, Ermeni askerî makamlarını şaşkına çevirerek bir "*ters cephe*" hareketi ile tali kuvvetleri batı-güneybatıdan ama esas kuvvetleri doğu ve kuzeydoğudan hücumla kaldırarak düşman kuvvetlerini ikiye bölmüş, daha doğrusu iki ateş arasında bırakmıştı.⁵⁸ Kazım Karabekir, bu taktikle Ermenilerin daha fazla katliam yapmalarını önlemiştir.⁵⁹ Enver Paşa'nın emri doğrultusunda ilerleyen Osmanlı kuvvetleri 3 Nisan'da Ardahan'a girdi.⁶⁰ Sarıkamış harekâtı ise 3 Nisan 1918'de başladı. İlk çarpışmalar Karakurt mevkiinde meydana geldi. Ermeniler burada tutunamayarak Sarıkamış'a doğru geri çekildiler. Ama Karakurt'taki köprüleri, yolları ve bazı binaları yıktılar. Türk birlikleri 6 Nisan 1918'de Sarıkamış'a, 8 Nisan'da Kâğızman'a girdi.⁶¹ Trabzon müzakereleri sırasında devam eden Türk ileri

⁴⁸ Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, 269.

⁴⁹ Vehip Paşa'nın ayrıntılı raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

⁵⁰ Çelebyan, *Antranik Paşa*, 245-249.

⁵¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 496-497.

⁵² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 520.

⁵³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

⁵⁴ Ünalp, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 270.

⁵⁵ Nitelikim Ruslar, 15 Eylül 1918'de Halil Paşa'nın Bakü'ye girmesini anlaşmanın ihlali saymış ve anlaşmayı 20 Eylül 1918 tarihinde fesh ettiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne ladesi ve Bazı Uygulamalar", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), 369-370.

⁵⁶ Kurat, *Türkiye ve Rusya*, 472.

⁵⁷ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 513.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 108.

⁵⁹ Reşat Genç, "Kâzım Karabekir'in Asker Kişiliği ve Eğitimci Yönü", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 32.

⁶⁰ Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005, 238-239.

⁶¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 513-514.

harekâtı görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etti ve görüşmelerin kesildiği gün Ardahan'ı aşır 16 Nisan'da Batum'a ulaştılar.⁶² Batum'un zaptı için 4 Nisan 1918'de ileri harekâta geçen 37. Kafkas Tümeni'ne, 10. ve 3. Kafkas tümenleri de katıldı.⁶³ Bunu 25 Nisan'da Kars'ın kurtarılması izledi.⁶⁴ Böylece 40 yıllık bir aradan sonra Elviye-i Selâse tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi.⁶⁵

Kazım Karabekir, burada askerî stratejideki üstün zekâsını bütün parlaklığı ile ortaya koymuş görünmektedir. Böylece 40 yıllık Kars esaretine son verilmiş, Ermeni faaliyetleri sonucu doğu illerinin mezarlık ve yangın yeri hâline gelmesi büyük ölçüde önlenirken birçok silah, mühimmat ve erzak ele geçirilmiştir. Kars müstahkem mevkiinin işgalindeki kudret ve cesaretinden dolayı "İki Yıl Seferi Kıdem" alan Kazım Karabekir, Tümgeneralliğe (Mirlivalığa) terfi etmiştir.⁶⁶

Batum Konferansı ve Gümrü Harekâtı

Mavera-yı Kafkas Hükümeti, III. Ordu'nun 1878 sınırlarına ulaşması üzerine, Mayıs ayı başında Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Brest-Litovsk barışı ve harekâtın yarattığı fiili durumu görüşme isteğini bildirdi.⁶⁷ Kafkasya'da Azerbaycan'a yardım edilebilmesi amacıyla Kazım Karabekir birlikleriyle 13 Mayıs 1918'de Gümrü'ye harekât başlattı. 15 Mayıs 1918'de de 40 yıl önceki hudut olan Arpaçay'ı geçerek Gümrü şehrini aldı. Bu yenilgiler üzerine Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan oluşan Kafkas Hükümetinden ayrılan Ermenistan barışa razı oldu. 14 Haziran 1918'de imzalanan Batum Muahedesi'yle "Elviye-i Selase"den (üç vilayetten) başka Ahıska ve Ahılkelek Türklere geçti. Ermeniler 655 ölü, 200 kadar esir verdikten sonra Gümrü 'yü 16 Mayıs 1918'de teslim ettiler. Kazım Karabekir, Gümrü etrafında bulunan bütün köylerin isminin Türkçe olduğunu ifade etmektedir.⁶⁸ Osmanlı Devleti, askeri ve ekonomik açılardan öneme sahip olan demiryolları üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu.⁶⁹

Batum Konferansı'ndan sonra Ermeniler Osmanlı topraklarında tehlike olmaktan çıkarıldıysa da Azerbaycan toprakları içerisindeki Taşnak çeteleri ve Şaumyan'ın liderliğini yaptığı Bolşevikler, Azerbaycan topraklarında Bolşevik ve Ermeni birliklerinin Türklere saldırması sonucu 12.000 kişi katledildi.⁷⁰ Bunun üzerine Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım istedi. Çünkü İngiltere de Kafkasya'ya hâkim olmak amacıyla Ermenileri silahlandırmaktaydı. Silahlanma yarışı içerisinde Azerbaycan için tek güvence Osmanlı Hükümeti idi.⁷¹ Öte yandan Grup Komutanlığından Kazım Karabekir'e 30 Mayıs 1918'de gelen resmî tebliğe göre Ermeniler ve Gürcüler Almanlara müracaat ederek Cenubî Kafkasya'nın Almanya himayesinde bir hükümet olarak kalmasını istemişlerdi.⁷²

Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeni oluşturularak Nuri Paşa'nın kumandanlığında Kafkas İslam Ordusu kuruldu. 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelen Nuri Paşa 31 Mayıs'ta gönderdiği raporda; Bolşeviklerin, Dağıstan ve Kuzey Kafkasya'yı ellerine geçirmekte olduğunu, Ermeni tecavüzünün her yerde arttığını, bunlara bir an önce son verilmesi için Bakü'nün süratle zapt edilmesini, aksi halde olayların kontrol edilemez bir hal alacağını bildirdi.⁷³ Başkomutanlık Vekâleti, Nuri Paşa'nın isteğini olumlu karşılayarak milli orduyu takviye için 5. Kafkas Tümeni tahsis edildi. Tümenin bütün birlikleri Haziran ortasında Gence'ye ulaştı.⁷⁴ Türk ordusunun bu başarısı üzerine Ermenilerle Türkler arasında mütareke yapıldı ve sulh müzakereleri 19 Temmuz 1918'de başladı. Türk heyetine Osmanlı Kolordusu Kumandanı Mirliya Kazım Karabekir, Ermeni heyetine ise Akopov başkanlık etti. Gümrü'de yürütülen müzakereler sonucunda 20 Temmuz 1918 mutabakat sağlanarak bazı kararlar alındı.⁷⁵

⁶² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 501, 503

⁶³ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, cilt II/II, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı HarbTarihi Dairesi Resmî Yayınları, 1993, 488.

⁶⁴ Kırzıoğlu, *Kazım Karabekir*, 107-116.

⁶⁵ Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, 238-239. Gül, Elviye-i Selâse'nin, 370-371.

⁶⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*, haz. Erhan Çifci, 6. Baskı, İstanbul: Kronik, 2023, 6.

⁶⁷ Erol Kürkcüoğlu, "1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Erzurum 1994, 119.

⁶⁸ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 521.

⁶⁹ W.E.D Allen&Paul Muratoff, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996, 436.

⁷⁰ Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkiler Sempozyumu*, Ankara: 1985, 246-247.

⁷¹ Bölgede görevlendirilen Osmanlı subaylarının raporları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1. Kürkcüoğlu, 1918-1920 Türkiye, 109.

⁷² Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 526.

⁷³ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi*, 553.

⁷⁴ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

⁷⁵ ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

Ancak Ermenilerin müzakerelerde alınan Ermeni askerlerinin Türk sınırından uzak tutulup Ermeni çetelerinin dağıtılması kararının aksine ordusunu güçlendirmek için zaman kazanmaya çalıştığının tespit edilmesi üzerine harekât için hazırlık yapılması kararlaştırıldı.⁷⁶ Hazırlıkların uzaması sebebiyle taarruz 14 Eylül'de başladı. Yoğun mücadelenin ardından Türk birlikleri 15 Eylül günü Bakü'ye girdi.⁷⁷ Bakü'nün alınması Azerbaycan Devleti'nin ve Azerbaycan Türklerinin haysiyet mücadelesinde dönüm noktası oldu. Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan, Bolşevik ve Ermeni etkisinden kurtarıldı.⁷⁸ Kâzım Karabekir Paşa, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla Tekirdağ'daki 14'üncü Kolorduya komutan olarak atanırken Doğu Anadolu yeniden işgale maruz kalmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin İmzalanmasından Sonra Kazım Karabekir Paşa

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine birçok general gibi Kâzım Karabekir de İstanbul'a dönme emri aldı. 28 Kasım 1918'de Reşit Paşa vapuruyla İstanbul Boğazı'ndan geçerken gördüğü manzara karşısında Kazım Karabekir Paşa kendi ifadesiyle "Ömrünün en büyük acısını duyduğunu..." belirtmiştir.⁷⁹ Mustafa Kemal Paşa'nın o sıralarda dediği gibi:⁸⁰

"Ahmaklar memleketi Amerikan mandasına, İngiliz himayesine terk etmekle kurtulacak sanıyorlar. Kendi rahatlarını temin etmek için bir vatani ve tarih boyunca devam eden Türk istiklâlini feda ediyorlar." Kazım Karabekir de Mustafa Kemal Paşa gibi düşünüyor ve en kötü anda bile başta millete ve orduya güvenmekten başka çare olmadığını, bunun için "Tek dağ başı kalana kadar mücadele etmeyi... ya istiklâl ya ölüm!" parolası ile Millî Mücadele'ye öncülük etmeyi millî bir görev olarak görmekteydi.⁸¹

Paşa İstanbul'da İngiliz ve Fransız bayraklarının dalgalandığını görünce bundan çok etkilenir ve Şark'a gitme isteğini birçok yetkili kişiye söyler.⁸² Paşa'nın talebi yetkili makamlarca dikkate alınır ve Kazım Karabekir, 13 Mart 1919 tarihinde XV. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a tayin edildiğini öğrenir. Kısa sürede hazırlıklarını tamamlayıp yola çıkar.⁸³

Erzurumlular, Birinci Dünya Harbi sırasında memleketlerini Rus istilasından kurtaran genç generali yakından tanıyor ve onu bir baba gibi seviyorlardı. Karabekir Paşa'nın Erzurum'a geldiği gün Erzurumlular bunu bayram havasında kutlamışlar ve Paşanın karargâhını ziyaretçi akınına uğratmışlardı. İlk ziyaretçiler Kazım Karabekir Paşa'nın kumanda edeceği kolorduya bağlı iki tümenin kumandanlarıydı. Torul kazasını tümen merkezi olarak kullanan Halit Paşa ile Erzurum'u tümen merkezi olarak kullanan Rüştü Bey'in arkasından üçüncü misafir olarak Hoca Raif adında bir din adamı karargâha geldi. Hoca Raif Efendi, Kazım Karabekir Paşa'ya Erzurum'un hukukunu korumak için bir teşkilat kurduklarını, her türlü düşman istilasına karşı canla başla savaştırmaya kararlı olduklarını söyledi. Paşanın buna verdiği cevap ise şöyle olmuştur: ⁸⁴ "Ben ve kolordum, muhterem ve necip milletimizin emrindeyiz. Masum ve mübarek vatanımızı kurtarıncaya kadar canla başla savaşaçağım. Tanrı yardımını bizden esirgemesin."

Mütarekenin imzalanmasından sonra İstanbul'da kurulan hükümetlerin çoğu İngiliz yanlısı bir politika izlemişlerdi. Hâlbuki Anadolu'da başlatılması düşünülen direniş hareketinin devamlılığı için bazı yerlere tayin edilen valilerin kimliği çok önemliydi. Damat Ferit Paşa hükümeti, Erzurum'a İhtiyar Reşit Paşa'yı vali tayin ettiği zaman Kazım Karabekir Paşa kendisini şehre sokmamıştır. Onun yerine Miralay Kâzım (Kazım Dirik) Erzurum valiliği görevine getirilmiştir.⁸⁵ Mondros Mütarekesi gereği Osmanlı ordusu lağvedilmişti ve silahların İtilaf Devletlerine teslim edilmesi gerekiyordu. XV. Kolordu'nun silahları teslim edilmeyince İtilaf Devletlerini temsilen İngiliz Yarbay Alfred Rawlinson ve İngiliz General Bich konunun takipçisi oldu ve silahların bir an evvel teslim

⁷⁶ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

⁷⁷ Kürkçüoğlu, *1918-1920 Türkiye*, 254-260.

⁷⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, 595-604.

⁷⁹ Baran, *Kazım Karabekir*, 49.

⁸⁰ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk/Söylev*, I. Cilt 1919-1920, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2019, 18-23, 61.

⁸¹ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 565; Baran, *Kazım Karabekir*, 49, 60.

⁸² Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimizin Esasları Yanlış Bilgi Felâket Kaynağıdır*, Sinan Matbaası, y.y. 1933-1951, s. 31-34; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 566.

⁸³ Ziya Tütüncü, *Şark Fâtihî Kâzım Karabekir*, İstanbul: Milliyetçi Yayınlar, 1967, 26.

⁸⁴ Tütüncü, *Şark Fâtihî*, s. 31; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 593.

⁸⁵ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryâ Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, 271.

edilmesini istediler.⁸⁶ Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa, onları daha fazla oyalayamayacağını anlayıp silahları teslim etti. Ancak silahları geri elde etmek için önlem aldı. Paşa, durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Silahlar vagonlara yüklediler ama sonrası için bir plan yaptım. İngiliz makinistin idaresindeki ve İngiliz askerlerinin koruması altındaki trende, kılık değiştirip trene saldıran makinisti etkisiz hâle getiren asker ve subaylarım, silahları köylü kıyafetleri içinde geri kaçırdılar. Silahları tekrar birliklere dağıttırdım.”⁸⁷

Doğu Anadolu’da Millî Mücadele ve Kazım Karabekir

Kazım Karabekir, daha İstanbul’dayken “*Tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmalı!*” demek suretiyle düşmana karşı millî mücadele başlatılmasını savunmuştu.⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’a ulaştığında Kazım Karabekir’in de katıldığı güvendiği kişileri toplayıp yol haritası belirlemek istedi. Aynı kararlılık Mustafa Kemal Paşa tarafından “*Memlekette ve elimizde tek tepe ve tek kurşun kalıncaya kadar mücadele etmek azmimiz daima mahfuz kalacaktır ve kalmak mecburiyetindedir.*” şeklinde dile getirilmiştir.⁸⁹ Her iki Paşa da devletin ve milletin ancak Anadolu’da verilecek bir mücadele, bir İstiklal Mücadelesi sonunda kurtarılabilceği kanaatine varmışlardı.⁹⁰

Kazım Karabekir, İstanbul’dan gelen Mustafa Kemal Paşa’yı tutuklama emrini yerine getirmemiş⁹¹ ve bu konuda kader birliği yaptığı Mustafa Kemal Paşa’ya zafer kazanılıp son düşman yurttan atıluncaya kadar bağlı kalmıştır. Hatta Harbiye Nezaretinden Erzurum’a çekilen telgrafla Kazım Karabekir Paşa’dan Mustafa Kemal Paşa’nın yakalanarak İstanbul’a gönderilmesi emredildiğinde Paşa, “*Mustafa Kemal Paşa’nın tutuklanmasının ve kolorduda bunun için yardımda bulunulmasının mümkün olamayacağı*” şeklinde cevap verip bu emri yerine getirmemiş ve millî mücadelenin sekteye uğramasını engellemiştir.⁹² Mustafa Kemal Paşa’nın huzuruna çıkarak “*Kumandamda bulunan subayların ve erlerin hürmet ve tazimlerini arz etmeye geldim. Siz bundan evvel olduğu gibi bundan böyle de bizim muhterem kumandanımızsınız. Kolordu kumandanına mahsus araba ile emrinize bir takım süvari getirdim. Hepimiz emrinizdeyiz Paşam!*” diyerek ona olan sevgi ve inancını en güzel şekilde göstermiştir.⁹³

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi’nde Temsil Heyetine seçildiğinde kongre azalarını devamlı olarak cesaretlendirerek şu telkinlerde bulunmuştur: “*Askerî birliklerimiz, kongrenin emrine hizmet edecektir. Ülkemizi ve istiklâlimizi kurtarmak için kongreniz esaslar kuracaktır; İtilaf Devletlerinin artık savaşmayıp işimizi Rumlar ve Ermeniler aracılığıyla halledeceği, bunu da milletimizin nasıl olsa başaracağı; en mühimi kongrede millî birlik ve kuvvetin gösterilmesi gerektiği...*” üzerinde durmuştur. Onlara, “*... Ne İstanbul hükümetinden ne de İtilaf kuvvetlerinden korkmamalarını...*” tekrar izah eder ve “*Ölmek veya yaşamak kararının ellerinde olduğunu...*” söyler.⁹⁴ Kazım Karabekir Paşa, Erzurum ve Sivas kongrelerinde alınan kararların Doğu’daki halka anlatılması ve bölge halkının istiklalini kazanılacağına inandırılması gerektiği kanaatindeydi. Mustafa Kemal Paşa’nın istifa etmesinin ardından 3. Ordu Komutanlığı boşalmıştı. İstanbul’daki hükümet bu komutanlığa Karabekir Paşa’yı tayin etmek isteyince Paşa, bu hususu Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey ile istişare etti ve ardından görevi kabul etti. Mustafa Kemal ile birlikte beş imzanın bulunduğu yazıyla Heyet-i Temsiliye ve açılacak Meclis-i Fevkalade üyeliklerine seçildi. 16 Kasım 1919’da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Temsil Heyeti’nin Kolordu komutanlarıyla birlikte yaptığı toplantıya katılarak Mustafa Kemal Paşa ile birlikte manda ve himaye yanlılarına karşı mücadele etti. Paşa, 23 Nisan 1920’de XV. Kolordu Komutanlığı da uhdesinde kalmak üzere Edirne Milletvekili seçildi.⁹⁵

Kazım Karabekir, bir taraftan Erzurum Kongresi çalışmalarına yardım edip delegeleri cesaretlendirmeye çalışırken bir taraftan da Ermeniler tarafından yeniden işgal edilen Kars, Ardahan, Oltu, Batum ve Artvin’in geri

⁸⁶ Alfred Rawlinson, *Ortadoğu Hatıraları*, haz. Abdülhaluk Çay, çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul: T&K yayınları, 2016, 220-224; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 589; Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 126.

⁸⁷ Baran, *Kazım Karabekir*, 63.

⁸⁸ Azmi Süslü, “Atatürk’ün Silah Arkadaşlarından Kâzım Karabekir”, *Ölümünün 62’nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 13.

⁸⁹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk/Söylev*, 18-23, 61.

⁹⁰ Genç, *Kâzım Karabekir’in*, 29.

⁹¹ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 136-144.

⁹² Süslü, *Atatürk’ün Silah*, 13. Cemalettin Taşkıran, *Millî Mücadele’de Kâzım Karabekir Paşa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999, 72-74.

⁹³ Genç, *Kâzım Karabekir’in*, 30.

⁹⁴ Taşkıran, *Millî Mücadele’de*, 74-75.

⁹⁵ Süslü, *Atatürk’ün Silah*, 14.

alınması için hazırlıklara başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın da bilgisi dâhilinde yapılan bu hazırlıklarda 15 Temmuz 1919'da sınırda bulunan 9'uncu ve 10'uncu Tümen birliklerini teftiş etti. 27 Ekim-8 Kasım 1919 tarihleri arasında kendisine bağlı askerî birlikleri teftiş etmek amacıyla Pasinler-Eleşkirt-Bayezit-Erciş ve Van'ı gezerek bir rapor hazırlayıp Harbiye Nezareti'ne sundu. Karabekir'in, Harbiye Nezareti'ne sunduğu raporda yer alan şimdiki Ağrı vilayetinin merkezi olan "Karakilise" adının "Karaköse" şeklinde değiştirilmesi şeklindeki önerisi kabul edildi.⁹⁶

Kazım Karabekir Paşa Doğu harekâtını başlatabilmek için içerdeki bazı gailelerle baş etmek zorunda kalmıştır. Harput Valisi Ali Galip, Malatya mutasarrıfı Bedirhanlar ve Diyarbakır'da Cemil Paşa Zadeler olayları bastırılmıştır. Şeyh Şeref, Sivas'ta Şemsettinoğulları ve Bitlis'te Mutki Aşireti Reisi Musa Bey olayları ortaya çıkmıştır. Mutki Aşireti Reisi Musa Bey, Erzurum Kongresi'ne seçilen azalardandı. Fakat bir takım hesaplarla Erzurum'a gelip kongreye katılmamış, fakat siyasi nüfuzunu daha da güçlendirmek için kongre azası olduğunu öne sürerek güç kullanmaya başlamıştır. Musa Bey, bu ünvandan güç alarak kaymakamlara, mutasarrıflara emirler vermeye başlamış, devlet içinde devletmiş gibi hareket etme çabasına girmişti. Bitlis Valisinden bir iş istemiş ama iş uygun bulunmayıp yapılmamıştı. O da Bitlis'i basıp vali ve diğer memurları kovarak yerlerine kendi adamlarını yerleştirmişti. Bu olay duyulur duyulmaz Kazım Karabekir Paşa Musa Bey'e şöyle bir telgraf çekmiştir:

"Bitlis'te Aşiret Reisi Hacı Musa'ya

Bir Tümen askerimle sana misafir gelmek istiyorum. Bitlis'te daha kaç gün kalacağınızın bildirilmesi.

İmza

K. Karabekir"⁹⁷

Doğu Harekâtı ve Kars'ın Kurtuluşu

Anadolu'da ilk düşman işgali Kars ve Batum'da gerçekleşince ilk "*Müdafaa-i Hukuk-u Milliye*" teşkilatı 5 Kasım 1918'de Kars'ta "*Kars İslam Şurası*" adıyla kurularak Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı Türkleri koruma görevini üstlendi. Daha sonra teşkilatın adı "*Millî Şûra*" olarak değiştirildi. Mütareke hükmüne göre, son Türk askerî birliği 26 Aralık 1918'de Kars'tan çekildi. Mütarekeden altı ay sonraki İngiliz işgali ile Kars'ta, Üç Sancak ve Ahıska ile Iğdır ve Nahçıvan'ı da içine alan "Cenûbigarbî Kafkas Hükümeti" dağıtılınca, 30 Nisan 1919'da Kars'a yeniden Ermeni bayrakları çekildi.⁹⁸ İngilizlerin bölgeyi Ermenilerin kontrolüne vermek istemesi sonucunda Türk ve Müslüman ahaliye Ermenilerin kıyımı arttı. Erzurum'da da "*Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" kuruldu. İngilizler 12 Nisan 1920'de Kars Millî Şurası'nı basarak dağıttılar ve üyelerini Malta'ya sürgüne gönderdiler.⁹⁹ Nisan 1920 sonlarında Göle güneyine değin Gürcüler Ardahan sancağını, demiryolu boyunca Kars ve Sarıkamış'ı sonra da Kağızman'ı Ermeniler işgal etti.¹⁰⁰

Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) kurulduktan iki ay sonra Erzurum'da Kazım Karabekir Paşa komutasındaki tam teşkilatlı Türk ordusu olarak kalabilen tek ordu olan XV. Kolordu seferber edildi. Ermenilere karşı yapılacak harekât hakkında Doğu Cephesi Komutanlığı'na bildirilen 20 Eylül 1920 tarihli Meclis-i Vükela kararı ile; "*Doğu Cephesi birliklerinin, Kars genel istikametinde harekât yapmasını ve harekâtın birinci devresinde; Kağızman, Novo Selim, Merdenek hattına kadar ilerlemesi...*" talimatı verildi. Bu talimat gereği harekâta başlayan Doğu Cephesi Komutanlığı birlikleri, Ermeni ordusunu 14 Ekim 1920 akşamı çekilmek zorunda bıraktı ve IX. Tümen Sarıkamış'a yerleşti.¹⁰¹ Bu ordu Millî Şûra kuvvetlerinin de desteğini alarak önce 1920'de Kars Çayı ile Aras boyundaki Kars ve Göle'yi kurtardı. 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Eylül'de Göle, 5 Ekim'de Kağızman ve Kulp/Tuzluca, 22 Ekim'de Digor, 30 Ekim'de Kars, 3 Kasım'da Zarşat (Arpaçay merkezi) ve 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Iğdır Taşnak Ermeni kuvvetlerinden kurtarıldı.¹⁰² Böylece Kars'ı 1918'de Ermenilerden kurtaran Kazım Karabekir Paşa, şimdi 1920'de tekrar kurtarmak suretiyle Kars'ın ebedi Türk

⁹⁶ Taşkiran, *Millî Mücadele'de*, 75.

⁹⁷ Tütüncü, *Şark Fâtihî*, 41-42.

⁹⁸ Kırzioğlu, *Kazım Karabekir*, 121.

⁹⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, cilt I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953, 556-557.

¹⁰⁰ İngilizlerin Türklere yönelik baskılarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimizin*, 71-73.

¹⁰¹ Taşkiran, *Millî Mücadele'de*, 103-106.

¹⁰² Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, 556-558.

yurdu kalmasını sağlamış oldu. 31 Ekim 1920'de korgeneralliğe terfi eden Karabekir Paşa; Doğu Cephesi'nin Ekim 1923'te lağvedilmesi üzerine Ankara'daki I'inci Ordu Müfettişliğine atandı.¹⁰³

Kazım Karabekir'in Diplomatik Zaferleri

Amerikalı General Harbord ve Heyetine Sunulan Ermenilerin Türkleri Kıymına Dair Rapor

Kazım Karabekir, Ermenilerin durumunu tetkik etmek üzere Türkiye'ye gelen Amerikalı General Harbord ve heyetini Erzurum'da karşılayarak onlarla bizzat ilgilendi. Kazım Karabekir Paşa, bu heyetin Anadolu'ya geliş amacının Doğu bölgelerini Ermenistan yapmak olduğu fikrindeydi ve bunu Heyet-i Temsiliye'ye bildirmişti.¹⁰⁴ Karabekir Paşa, Ermenilere yardım amacıyla geldiklerini düşündüğü heyeti en iyi şekilde ağırlamak için hazırlıklar yapar. Bütün Erzurumlular ellerine Wilson Prensiplerinin yazılı olduğu pankartlar alarak misafirleri 25 Eylül 1919 günü karşılar. Paşa ile heyeti karşılayan Fahrettin Bey o günü şu şekilde anlatmaktadırlar:

"Ben heyeti Gez köyünde karşıladım. Birlikte merasim yerine geldik. Heyet, üçü general olmak üzere 17 kişi idi. Ayrıca 13 kişiden mürekkep şoför, fotoğrafçı ve sinemacı bulunmaktaydı. İstanbul kapısı dışında muazzam çadırlar altında hanımlar, çocuklar, yol boyunca mektepler, halk ve asker heybetli bir kalabalık oluşturmaktadır. Her yaş için oyunlar; cirit, binicilik, güreş, koşu, futbol vs idmanlar hazırlatmışım. Oyunları, millî ve askeri mızıkaları saatlerce seyrettiler.¹⁰⁵ Harbord Heyetini tören alanında karşılayanlar arasında Erzurum Valisi Reşit Paşa, Belediye Başkanı Zakir Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti namına Hoca Raif Efendi, Cevat Dursunoğlu ve Süleyman Necati Beyler bulunmaktaydı. Halk tarafından tesirli konuşmalar yapıldı. En etkili konuşmalardan birini Süleyman Necati Bey yapmıştı. Bütün sözler, buraların hâkimi biz Türkleriz; asırlardan beri böyle idi ve nihayete kadar da böyle olacaktır. Çadırlara dönülecek yerdeki takım yanında gördükleri bir manzara kendileri için can yakıcı idi. İki kız çocuğu kırmızı ipek kumaş üzerine "Wilson Prensipleri madde 14" yazılı büyük bir levha tutmuşlardı.¹⁰⁶ Bu yazı kendilerine izah edilince etkilendikleri anlaşılıyordu. Levha kendilerine hediye edilmek üzere hazırlanmıştı. Bunun heyet üzerinde pek büyük tesir uyandırdığı görülüyordu. Sinemalar, fotoğraflar aldılar. Burada heyete çay verdik."¹⁰⁷

Karabekir Paşa, Amerikan heyetine Erzurum'u gezdirir. Ermenilerin Türklere kıyamının izleri hala canlıdır. Buralar heyete gösterilir. Öğle yemeği ise garnizonda verilir. Piyano, keman gibi Avrupalı tarzdaki müzik eşliğinde yenen yemekte yanlarında İngilizce konuşan Türk zabıtları gören heyet hayrete düşer. Yemekten sonra hükümet ziyaret edilir. Bu ziyaret sırasında General Harbord Amerikan mandasını ima eden bazı sözler sarf edince Karabekir Paşa buna karşı çıkar.¹⁰⁸ Amerikan heyetine sunulmak üzere bir rapor hazırlanır. Rapor, Anadolu'nun Türk varlığı ortaya konmuş, Ermenilerle Türkler arasında hiçbir husumet yokken Ermeni komitalarının araya nifak soktuğu belirtilmiştir. Komitaların Türklere yönelik kıyımı, belgeler ve fotoğraflarla birlikte rapora eklenmiştir. Kazım Karabekir Paşa, Amerikan heyetini ağırladığı günü şu şekilde anlatmaktadır:

"Ermeni milletinin içinde kök tutmuş çeteciler, kesip yakmakta hala berdevamdırlar ve bunların bu cinayetlerini tasvip bir şekilde beşeriyetin gözüne aksini göstermek için her tarafta fikir yayanları da vardır; fakat itikadımca komitacıları aralarından defetmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça Ermeni milleti, ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve emniyet görmeyecektir."¹⁰⁹

Amerikan heyeti Kars kapısından yolcu edildiğinde memnun oldukları gözlenmiştir. Paşa;

"Bugün en çetin muharebe günü kadar yoruldum; fakat kazandığımız zaferi pek büyük gördüm. Şehre döndüğümüzde Belediye Reisi Zakir Efendi dedi ki: "Harbord bana bir şey sordu, ben de cevap verdim. Ne dersin? Harbord: Erzurum'da Ermeniler Türklere fazla imiş, şimdi hiç Ermeni kalmamış! Zakir Efendi: Aham mezarlıklar burada; Erzurum'un ölüsü de Türk dirisi de!"¹¹⁰

General Harbord'a verilen raporda; İngilizlerin ordunun iaşesi için stoklanan erzaka el koyması yüzünden ahaliden erzak toplanması gerektiği, bunun da halkın açlık ve sefaletle sürüklenmesine yol açtığı ifade edilmiştir. Öte yandan mütareke gereği Türk ordusunun terhis edildiği, silahlarına el konduğu bilinmektedir. Ancak bu

¹⁰³ Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 710.

¹⁰⁴ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 121.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, cilt II, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008, 674-680; Kâzım Karabekir, *Günlükler*, 627.

¹⁰⁶ Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Yeni Matbaa, y.y.,- 1954, 220-221. Eserde "Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi" şeklinde yazılmıştır. Bkz. aynı eser, 221.

¹⁰⁷ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 674-680. Ayrıca bkz. Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 125-126.

¹⁰⁸ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 834.

¹⁰⁹ Kazım Karabekir, *Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, 124-131.; istiklal harbimizin esasları, 169-177.

¹¹⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 1248; Ayrıca krş. Dr. Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, cilt II, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967, 497.

silahların Ermeni, Rum ve Ruslara verildiği, onların da Müslüman ahaliyi kıyıma uğrattığı tespit edilmiştir. Mesela Batum'da durum böyledir. İngilizler Türk subayları aşağılayıp sebepsiz yere hapse atmışlardır. Musul'u işgal eden İngilizler buradaki ve Rumiye, Hoy ve Van'daki Kürt aşiretlerine ayrılıkçılık fikirler vererek Müslümanlar arasına nifak tohumları atmaktadır. Gümrü'den Kars'a Ermeni asker sayısını artırıp Kars'ta idareyi Ermenilere teslim etmişlerdir. Bölgedeki Müslüman ahali Ermeniler tarafından kıyam edilmektedir. Sarıkamış, Kağızman, Ardahan ve Iğdır'da da durum aynıdır. Müslüman köylerini basan Ermenilerin bazen İngiliz üniformasıyla dolaştıkları görülmüştür. Müslümanların can, mal ve namuslarına el uzatılmaktadır. Buna dayanamayan bazı Müslüman aileler yurtlarından başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır. Raporun diğer bölümlerinde tarih ve yer belirtilmek suretiyle Müslümanlara Ermenilerin yaptığı kıyım ortaya konmuştur. Raporun sonuna yazışmaları ihtiva eden belgeler ve fotoğraflar eklenmiştir.¹¹¹

Gümrü ve Kars Antlaşmaları

30 Ekim'de Kars'ı alan Türk ordusu Gümrü'ye doğru harekete geçerek Erivan yakınlarına kadar ilerledi. Karabekir Paşa, 5 Kasım'da Gümrü'nün batı taraflarına girince Ermeniler 6 Kasım'da mütareke istediler. Paşa, mütareke isteğini Gümrü'nün kendisine teslim edilmesi koşuluyla kabul edip şu şartları öne sürmüştür: "*Ermeni ordusu Gümrü'yü boşaltarak Arpaçay ırmağının 15 km doğusuna çekilecek; barış görüşmeleri sırasında Türk ordusu, Gümrü kalesini, demiryolunu ve kentin 10 km derinliğindeki çevresini ele geçirecek ve halkın güvenliğiyle düzeni sağlayacaktır.*" Ermeniler bu koşulları kabul ederek Gümrü'yü 7 Kasım'da teslim etti.¹¹²

Kazım Karabekir Paşa, Gümrü Antlaşması'nı 27 Kasım'da Ermeni hükümetine kabul ettirdi. Böylece Ermeniler, sadece dört ay önce imzalanan Sevr Antlaşması'nın kendilerine tanıdığı haklardan vazgeçtiklerini kabul etti. Brest-Ltowsk Antlaşması ile elde edilen ancak Mondros Mütarekesi ile geri kaybedilen Türk toprakları yeniden ele geçirilmiş oldu. Kazım Karabekir Paşa'nın baş murahhas olarak imzaladığı bu antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetinin ilk siyasi zaferidir. Paşa, Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından bir hafta önce Ermenilere Sevr Antlaşması'nda yer alan isteklerinden tamamen vazgeçtiklerine dair belge hazırlayıp imzalatmıştır. Bu antlaşma ile Türkiye Nahçıvan'ın koruyuculuğu statüsünü elde etmiş, Ermenistan'ın sadece iç güvenliğini sağlama için 1500 kişilik askeri güçle sınırlandırılması, top-tüfek sayısının sekiz dağ veya sahra topu 20 makineli tüfek ile sınırlandırılması, zorunlu askerliğin kaldırılması, Revan'a yerleşecek Türk temsilcisinin denetleme ve soruşturma yetkisine sahip olması ve Ermenilerin Sevr Antlaşması'nın hükümsüz olduğunu kabul edip bu hususta uluslararası çalışmalar yapan temsilcilerini geri çağırma taahhüt etmesi sağlandı.¹¹³ Antlaşmanın imzalandığı 3 Aralık 1920 günü öğe yemeğini Ermeni heyetiyle birlikte yediklerini aktaran Kazım Karabekir Paşa yapılan konuşmalardan Hatisyan'ın şu ifadesini nakletmektedir: "*Varlığınız için fedakârlık yapan ordunuz her tasavvurun fevkindedir.*"¹¹⁴

Böylece Doğudan saldırı gelme ihtimali ortadan kaldırılmış ve buradaki birlikler işgal altındaki diğer bölgelere kaydırılmıştır.¹¹⁵ Kazım Karabekir'in bir başka başarısı Kars Antlaşması'dır. TBMM hükümeti adına Kazım Karabekir başkanlığında bir heyetin katıldığı Kars Konferansı 26 Eylül 1921'de başlamıştır. Kazım Karabekir, konferans sırasında Rusların Ermeni çıkarlarına yönelik isteklerini reddetmiştir. Kars Antlaşması 13 Ekim 1921'de imzalanmıştır. Burada Moskova Dostluk Antlaşması ile belirlenen sınır yeniden kabul edilmiştir.¹¹⁶

Kazım Karabekir'in Çocuk Davası, Yetim Babalığı

Kazım Karabekir, eğitilmiş bir ailenin çocuğu olmakla beraber erken yaşlarda öksüz ve yetim kalmıştır. Mesleğinin ilk evrelerinden itibaren açlık, yokluk ve perişanlıkla yoğrulmuş kitlelerin sefaletine tanık olmuştur. Bu ondaki insan sevgisini ve insan onurunun önemini pekiştirmiştir. Bunun da etkisiyle olsa gerek eğitimi "milli bir dava" olarak görüp eğitimi sosyal devletin ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür. Hayatı boyunca bu düsturla hareket

¹¹¹ General Harbord'a sunulan rapor hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Akar, *Harbord Askerî Heyeti Raporu: Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askerî Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019; Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*, İstanbul: Tercüman Tarih, 1981.

¹¹² Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 107.

¹¹³ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 14.

¹¹⁴ Kazım Karabekir, *Günlükler*, 718.

¹¹⁵ Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 110-111.

¹¹⁶ Taşkıran, *Millî Mücadele'de*, 128-129.

ettiğini eserlerinden anlamak mümkündür. “Çocuk Davamız ve Çocuklara Öğütlerim” başta olmak üzere bütün eserlerinde çocuk sevgisi ve onların eğitiminin vatan sevgisi ölçüsünde gerçekleştirilmesi hususu dikkat çeker.¹¹⁷

Kazım Karabekir; Ana Okulları, Askerî Okullar, 17 Alaylı Çocuklar Ordusu Okulları, Sanayi Gürbüzler Okulları, Yatılı Yetimler Okulları, Çocuk Tiyatroları, Eğitim Kursları, Spor Kulüpleri, Okuma Salonları, Okuma Yazma Merkezleri, Gazete ve Matbaa Salonları, Sinema ve Film Kütüphaneleri, Seyyar Sinema Arabaları gibi çok farklı yerlerde rastladığı sayıları 6000 civarında olan yetim çocuğu yetiştirmiş, eğitim almalarını ve meslek edinmelerini sağlamıştır. O, sadece Müslüman çocuklara değil; din, mezhep, milliyet ayırt etmeksizin bütün kimsesizlere kucak açmıştır. Bu konuda dikkat çeken şu cümleler Paşa'nın çocuklara ve yetimlere yaklaşımını birinci elden anlatmaktadır.

“...Memleketim için vücudumu mahvetmek, herhangi bir felaket anında sizleri mesut görerek hayatı terk etmek birinci gayem, en birinci hedefimdir.”. Paşanın “Ölüme mahkum binlerce Türk çocuğunu kurtarmak ve onları istediğim tarzda hayat mücadelesine hazırlayabilmek muvaffakiyetini de tatmak bahtiyarlığına kavuşmuş bir insan sıfatıyla “Çocuk Davamız” benim en zevkli bir uğraşma mevzumdur.” demiştir. Fransızca, Almanca, Rusça ve Bulgarca bilen, keman çalmanın yanı sıra savaş yıllarında Şark Cephesi şehit çocuklarından “Cephe Bاندosu” kurdu muştur.¹¹⁸

Sonuç

Kazım Karabekir Harbiye'den birincilikle mezun olduktan sonra ordunun çeşitli kademelerinde görev almıştır. Hem karargâh hem de cephe görevlerinde bulunmuştur. Yarbay rütbesiyle başladığı Birinci Dünya Savaşı'nda Albaylığa ve ardından generalliğe terfi etmiş, Çanakkale'den Irak cephesine birçok farklı kademede orduyu komuta etmiştir. Halkın açlık, sefalet ve yoksulluk içerisinde varlığını devam ettirmeye çalışmasına tanık olmuştur. Hiçbir etnik ya da dini fark gözetmeksizin insanı insan olarak kabul etmiş ve ihtiyacı olanların yardımına koşmuştur. 1 Ocak 1918 tarihinde Birinci Kafkas Kolordusu'na tayin edildiği zaman görev yerine giderken üzerinde tarihi bir kaynak suyu gördüğünde bu lezzetli suyu başkalarının da içebilmesi için hemen bir çeşme yaptırmıştır. Bu çeşmeye karargâhtakiler “Kazım Karabekir Çeşmesi” adını vermek suretiyle Paşanın insancıl yönünün her zaman hatırlanmasına vesile olmuşlardır. Cepheleerde görev yaptığı esnada kimsesiz kalan çocukları himaye edip okutması insancıl duygularının fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Kongresi'nde alınan kararların en büyük uygulayıcılarından biridir. Milli sınırlar içinde vatan bir bütündür, asla parçalanamaz! dedikten sonra o milli sınırları vatana katmak için canla başla çalışmış ve Erzurum, Erzincan, Kars ve Gümrü başta olmak üzere birçok yeri bir kez Ruslardan bir kez de Ermenilerden almak suretiyle ebedi Türk yurdu hâline getirmiştir. “Şark'ın Fatihî” unvanı ile anılmaya başlanmıştır.

Gümrü ve Kars Antlaşmalarına başkanlık yapan, ilk mecliste Edirne milletvekili olarak yer alan Kazım Karabekir Paşa; Sarıkamış, Kars, Gümrü, Ardahan'ın tekrar alınmasındaki büyük başarının sahibidir. Kazanılan başarı, Doğu Cephesi'ndeki dört tümenin Batı Cephesi'ne gönderilmesine ve bu birliklerin Sakarya Meydan Muharebesi ile Büyük Taarruz'a katılmalarına imkân sağlamıştır.

Kazım Karabekir Paşa'nın en önemli hizmetlerinden biri Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliye yaptığı kıyımı fotoğraflar çekmek ve raporlar hazırlamak suretiyle belgelemesidir. Bugün bu belgeler Ermenilerin gerçek yüzünü ortaya çıkaran hakiki kayıtlardır. Aynı şekilde dünyada bu konuyla ilgili yapılan çalışmaları yakından takip edip dönemin diline çevirtmiş ve bunları da kanıt olarak Büyük Devletler nezdinde kullanılmasını sağlamıştır. Aksi takdirde savaş meydanında kazanılan zafer, diplomatik arenada hezimete dönüşebilirdi. Paşa karşı propaganda faaliyetleri yürütmek suretiyle buna izin vermemiştir. Türk vatanında başka bir devlet kurulmasına müsaade etmemiştir.

¹¹⁷ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 15.

¹¹⁸ Süslü, *Atatürk'ün Silah*, 16.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Belgeleri

Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu (BDH)

Telif Eserler

Allen, W.E.D&Muratoff, Paul. *1828-1921 Türk Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996.

Akar, Hulusi. *Harbord Askerî Heyeti Raporu: Gerçekleri Araştırmakla Görevlendirilen Amerikan Askerî Heyetinin Çalışmaları ve Türk-Amerikan İlişkilerine Etkisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Akgün, Seçil. *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesi'ne Dair) Raporu: Kurtuluş Savaşı Başlangıcında*. İstanbul: Tercüman Tarih, 1981.

Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Mezalimi. Cilt I, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da Ve Anadolu'da Ermeni Mezâlîmi. Cilt I 1906-1918, Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1995.

Atnur, İbrahim Ethem. *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.

Baran, Hasan. *Kazım Karabekir Yetimler Babası*. İstanbul: Sözcü Kitabevi, 2022.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 Ncü Ordu Harekâtı. Cilt II/II, Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, 1993.

Çakmak, Mareşal Fevzi. *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

Çay, Abdulhalûk, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkiler Sempozyumu*, Ankara, 1985.

Çelebyan, Antranik; *Antranik Paşa*, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, İstanbul: Pêri Yayınları, 2003.

Devlet, Nadir. *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Dr. Rıza Nur. *Hayat ve Hatıratım*. Cilt II, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967.

Erdoğan, Fahrettin. *Türk Elllerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998.

Erdoğan, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım, Bulgaristan, Romanya, Sibiryaya Esareti, Türkistan, Azerbaycan, Kafkasya Türkleri, Doğu Anadolu ve Kars*, Yeni Matbaa, 1954.

Gazi Mustafa Kemal; *Nutuk/Söylev*, I. Cilt 1919-1920, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

Genç, Reşat, "Kâzım Karabekir'in Asker Kişiliği ve Eğitimci Yönü", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 23-36.

Gül, Mustafa, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995).

Gürün, Kâmuran. *Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)*. 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010.

Karabekir, Kazım. *Doğunun Kurtuluşu*. Erzurum, 1990.

Karabekir, Kazım. *Ermenilerin Yaptığı Soykırım "1917-1920 Arasında Erzincan'dan Erivan'a Ermeni Mezalimi"*. Haz. Ömer Hakan Özalp, 2. Baskı, İstanbul: Truva, 2021.

Karabekir, Kâzım. *Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu*. İstanbul: Koşkun Basımevi, 1939.

- Karabekir, Kâzım. *Günlükler (1906-1948)*. Çeviriyazı: Budak Kayabek, Hazırlayan: Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimiz*. Cilt II, 2. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Karabekir, Kazım. *Kürt Meselesi*. Haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Karabekir, Kazım. *İstiklâl Harbimizin Esasları Yanlış Bilgi Felâket Kaynağıdır*. İstanbul: Sinan Matbaası, y.y. 1933-1951.
- Karabekir, Kâzım. *İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*. Haz. Erhan Çıfci, 6. Baskı, İstanbul: Kronik, 2023.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kars Tarihi*. Cilt I, İstanbul: Işıl Matbaası, 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin. *Kazım Karabekir*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Kocabaşoğlu, Uygur & Murat Berge. *Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- Kurat, Akdes Nimet; *Türkiye ve Rusya*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
- Kürkçüoğlu, Erol. *1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- Mayewski. *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*. Çev. Mehmet Sadık, İstanbul, 1330.
- McCarthy, Justin. *Ölüm ve Sürgün*. Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp Yayınevi, 1998.
- McMeekin, Sean. *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*. Çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: YKY, 2013.
- Rawlinson, Alfred. *Ortadoğu Hatıraları*. Haz. Abdülhaluk Çay, Çev. Cengiz İ. Çay, İstanbul: T&K yayınları, 2016.
- Reynolds, Michael A. *İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918*. Çev. Yücel Aşıkoğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917)*. Haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan: Erzincan Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Savaşa Giriş*. Çev. Beyza Sümer Aydaş, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Shaw, Stanford J. *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu –Ermeniler-*. Çev. Şadi Dinlenç, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017.
- Süslü, Azmi, "Atatürk'ün Silah Arkadaşlarından Kâzım Karabekir", *Ölümünün 62'nci Yıldönümünde Kâzım Karabekir Paneli (25 Ocak 2010)*, Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010, 5-22.
- Taşkıran, Cemalettin. *Millî Mücadele'de Kâzım Karabekir Paşa*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- Tekin, Metin. *Birinci Dünya Savaşı Anıları Sarıkamış'tan Sibiryaya*. 2. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- Tütüncü, Ziya. *Şark Fâtihî Kâzım Karabekir*. İstanbul: Milliyetçi Yayınlar, 1967.
- Ural, Selçuk. *Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri*. İstanbul: IQ Yayınları, 2008.
- Ünalp, Rezzan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", *VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Haz. Merve Uğur, Cilt: II, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017.
- Yavuz, Nurcan. "Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu" , *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995).
- Yavuz, Nurcan, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:17 (1996).
- Yavuz, Nurcan; *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara, 1997.
- Yerasimos, Stefanos. *Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979.